

DOI: 10.46340/eppd.2023.10.1.3

Nataliia Kovalko, ScD in Law

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5550-9267>

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

CIVIL SOCIETY AS A CATALYST OF DEMOCRATIC CHANGES: THE EXPERIENCE OF THE COUNTRIES OF THE VISEGRAD GROUP AND UKRAINE

Наталія Ковалко, д. ю. н.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК КАТАЛІЗАТОР ДЕМОКРАТИЧНИХ ЗМІН: ДОСВІД КРАЇН ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ ТА УКРАЇНИ

The article discusses various theoretical approaches and concepts for defining the concept of "civil society," as well as its formation and distinguishing characteristics. Special attention in the study is devoted to the relationship between civil society and national society, as a group of citizens of a particular state.

The utility of viewing civil society as a subsystem of society in general has been demonstrated, given that it is not the formal presence of citizenship that is important for civil society, but the direct realization of citizens' rights and interests through self-organization and unity. Also, the author emphasizes the incorrectness of identifying civil society with public organizations, because such a position leads to a replacement of concepts and a narrowing of the essential content of the institution of civil society.

On the basis of the Visegrad Group's experience, the formation of civil society in Central and Eastern Europe is considered, as are the differences in the fight against authoritarian tendencies and the success of democratic transformations. In particular, the characteristic features and specifics of the civil society of Poland, the Czech Republic, Hungary, and Slovakia were identified, the key stages of the activation of the public sector in these countries were considered, and the problems that occurred during the consolidation of political forces and the establishment of interaction between civil society and the government were characterized.

Within the framework of the article, the author also researched the formation and development of Ukrainian civil society, the phenomenality of which is explained by its impact on the planetary scale on the future of Europe and humanity as a whole. The importance of having a strong and developed civil society in the context of developing a legal democratic state was concluded.

Keywords: civil society, political regime, democracy, the rule of law, public organizations, state power.

Вступ. Визначення місця та ролі інститутів громадянського суспільства, їх співвідношення з державною владою в контексті здійснюваного впливу на розроблення та реалізацію державної політики завжди було особливо гострою темою політичних та наукових дискусій. Водночас на тлі існуючих у світі авторитарних тенденцій, що створили загрозу подальшому демократичному розвитку окремих незалежних суверенних країн, набуває нового значення актуальність дослідження феномену громадянського суспільства та різних аспектів його взаємодії з інститутами державної влади.

Виклад основного матеріалу. Перші згадки про поняття громадянського суспільства відомі ще за часів античності. Зокрема, давньогрецький мислитель Арістотель відзначав, що держава є сукупністю громадян, громадянським співтовариством¹. Водночас класичне розуміння ідеї громадянського суспільства було закладено, починаючи з XVII ст.

¹ Арістотель (2000). *Політика*. Київ: Основи, 67.

Закріплення терміну «громадянське суспільство» в політичній науці відбулось завдяки англійському мислителю Т. Гоббсу. На його думку, в основі виникнення держави, яку він ототожнював з громадянським суспільством, лежав «суспільний договір», що передбачав делегування громадянами частини своїх прав главі держави (або державним органам) задля виконання ним функції охорони миру та забезпечення добробуту громадян¹.

Так само мислитель Ж. Руссо відзначав, що громадянське суспільство виникло в результаті появи приватної власності, якою на рівні держави було закріплено матеріальну нерівність. Разом з тим, мислитель уважав, що громадяни користуються своїми правами не через представницькі інституції, а безпосередньо².

Починаючи з кінця XVIII ст. у науковому полі відбувся відхід від концепції, за якої громадянське суспільство ототожнювалось з державою. На противагу цьому громадянське суспільство починає розглядатися як відокремлене, не ототожнюване з державою. Зокрема, Г. В. Ф. Гегель визначав громадянське суспільство як проміжну ланку між сім'єю та державою, як форму людської спільноти, що забезпечує життєдіяльність суспільства і реалізацію громадянських прав³.

Сутність громадянського суспільства в більш сучасному концепті є нерозривно пов'язаною з такими категоріями, як демократія та правова держава. Зокрема, як відзначає О. Є. Постол, ступінь розвиненості громадянського суспільства є відображенням успішності розквіту демократизму та піднесення політичної культури соціуму. На державні органи та інститути управління покладається функція втілення політики спрямованої на забезпечення реалізації прав і свобод людини, задоволення життєвих потреб усіх груп населення, створення умов для реалізації суспільних інтересів, самореалізації особистості, забезпечення умов для досягнення в суспільстві соціальної справедливості. Тобто громадянське суспільство не може існувати без правової держави, а правова держава реалізується тільки завдяки розвиненому громадянському суспільству⁴.

Окремої уваги потребує питання співвідношення громадянського суспільства з суспільством загалом як сукупності громадян певної держави. М. Беззуб'як вважає, що вирішення цього питання лежить у площині пріоритетності, первинності національного або громадянського суспільства. Зокрема, науковець зазначає, що для переселенських країн, які нині належать до панівних держав, пріоритетом буде суспільство громадянське, натомість для нових незалежних держав вибір паде на користь суспільства національного⁵. Водночас, на нашу думку, більш доцільною у світлі цього є позиція О. Є. Постол, яка пропонує розглядати громадянське суспільство як підсистему суспільства загалом⁶. Пояснюється це тим, що однією з базових категорій громадянського суспільства є громадянство. Водночас ізольовано від громадянської активності, спрямованої на реалізацію прав, свобод та інтересів громадянина, воно залишається формальною характеристикою. Таким чином, для суспільства національного (або «загального») характерним є наявність формального громадянства, проте для громадянського – безпосередня реалізація громадянами своїх прав та інтересів на засадах самоорганізації та єдності.

Не менш важливим є порівняння громадянського суспільства з громадськими організаціями. Зокрема, у науковій літературі можна зустріти ототожнення вище зазначених категорій, прирівнювання громадянського суспільства до сукупності громадських організацій. Проте за такої позиції відбувається підміна понять, звуження сутнісного змісту інституту громадянського суспільства. Наприклад, у Радянському Союзі були громадські організації, проте такого феномену

¹ Гоббс, Т. (2000). *Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та світської*. Київ: Дух і Літера, 202.

² Кирилюк, Ф. М. (ред.) (2004). *Політологія. Навчально-методичний комплекс: Підручник*. Київ: Центр навчальної літератури, 264-265.

³ Постол, О. Є. (2017). Громадянське суспільство як суб'єкт формування системи публічного управління. Ін: Чернов, В., Воронкова, В., Банах, В. та інші (ред.) *Публічне управління та адміністрування в умовах інформаційного суспільства: вітчизняний і зарубіжний досвід: монографія*. Запоріжжя: ЗДІА, 211-249.

⁴ Там само.

⁵ Беззуб'як, М. (2013). Громадянське суспільство: аналітичний концепт чи реальність? *Політичний менеджмент*, 59, 107-115.

⁶ Постол, О. Є. (2017). Громадянське суспільство як суб'єкт формування системи публічного управління. Ін: Чернов, В., Воронкова, В., Банах, В. та інші (ред.) *Публічне управління та адміністрування в умовах інформаційного суспільства: вітчизняний і зарубіжний досвід: монографія*. Запоріжжя: ЗДІА, 211-249.

як громадянське суспільство в ньому не існувало. Обґрунтування вищезазначеного найбільш повно простежується в ознаках громадянського суспільства, які дають змогу сформулювати повне розуміння цього явища та його закономірну сутність.

Так, Р. Дарендорф виділяє декілька параметрів характеристики природи громадянського суспільства:

- політичний аспект – передбачається існування громадянського суспільства у формі демократії, що відображається в наявності загальних і рівних виборів, розподілу функцій влади та верховенства права;

- економічний аспект – убачається розгляд громадянського суспільства як системи ринкового типу, в основі якої лежить приватна власність;

- соціальний аспект – соціальна структура громадянського суспільства характеризується багатоманітністю соціальних груп та прошарків;

- духовний аспект – обумовлюється існуванням у громадянському суспільстві плюралізму ідей та думок, толерантності, критичного ставлення до дійсності, раціоналізму та гуманізму¹.

Таким чином, громадянське суспільство являє собою певний тип соціуму, що є основою демократії та відображенням рівня розвитку політичної культури громадян, система суспільних інститутів та стосунків, покликаних сприяти реалізації прав, свобод та інтересів громадян, з дотриманням умов соціальної справедливості та рівності.

Становлення та розвиток громадянського суспільства відбувається під впливом національних традицій та специфічних особливостей кожної держави. У світлі цього особливий інтерес викликає досвід становлення громадянських суспільств у країнах Вишеградської групи. Попри наявність спільного як минулого, так і бачення майбутнього політичного розвитку в контексті інтеграції до НАТО та Європейського Союзу, боротьба з авторитарними тенденціями в кожній з країн Вишеградської групи відбувалась по-різному. На прикладі цього союзу простежується також відмінність й в успішності демократичних перетворень, що відбувалися в цих країнах.

Перш за все, варто відзначити, що історія формування громадянського суспільства в країнах Центрально-Східної Європи має певні етапи свого розвитку. Зокрема, професор Дж. Патрік виокремлює три міжнародні хвилі демократичного розвитку століття:

- Перша хвиля (1828-1926 рр.): бере свій початок в американській і французькій революціях.

- Друга хвиля (1943-1962 рр.): охоплює часи *Другої світової війни та післявоєнний* період глобального збройного конфлікту.

- Третя хвиля (1980-1990 рр.): період масового повалення тоталітарних режимів та початку розбудови демократичних суспільств².

Однією з країн Вишеградської групи, якої безпосередньо торкнувся процес інституалізації громадянського суспільства, була Польща. Специфікою польського досвіду було довготривале протистояння між суспільством та владною верхівкою. Починаючи з 1980 року вирішальну роль у цьому відіграла діяльність незалежного профспілкового руху «Солідарність». Саме цією організацією, що охоплювала всі верстви суспільства, було зроблено вагомий внесок у повалення комуністичного режиму в Польщі. Як відзначає *Л. Д. Чекаленко*, нелегітимний статус «Солідарності» анітрохи не перешкодив їй стати ядром усього незалежного загалу, усенародною формою громадянського суспільства, що стане підґрунтям майбутньої демократичної держави. У 1989 році рух, ставши легалізованим, здобув перемогу на перших вільних виборах, тим самим зробивши Польщу першою країною зі східного блоку, що сформувала некомуністичний уряд на чолі з прем'єр-міністром Т. Мазовецьким³.

У подальшому в Польщі почали відбуватися масові соціальні, політичні, економічні перетворення, головною метою яких була демократизація та розбудова вільного ринку. Разом з тим у країні продовжували існувати антиурядові погляди, сформовані ще за часів протистояння

¹ Dahrendorf, R. (1990). Road to Freedom: Democratization and Its Problems in East-Central Europe. In: Volten, P. (ed.) *Uncertain Futures: Eastern Europe and Democracy*. New York: Institute for East-West Security Studies, 5-18.

² Patrick, J. (1996). Civil Society in Democracy's Third Wave: Implications for Civic Education. *The Education Resources Information Center* <<https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED406297.pdf>> (2023, січень, 13).

³ Чекаленко, Л. Д. (2012). Специфіка формування громадянського суспільства в Республіці Польща.

Ін: Кудряченко, В. А. (ред.) *Історичний досвід становлення інститутів громадянського суспільства в країнах Європи: збірник наукових праць*. Київ: Фоліант, 261-272.

комуністичній владі, через що налагодження співпраці з конституційною демократією відбувалося вкрай важко та повільно. На думку *Л. Д. Чекаленко*, прірва між державою та польським суспільством як протистояння між «чужим» і «власним» стала підґрунтям розвитку специфічної школи громадянства, поєднаної з органічною діяльністю на користь ідеальної, віртуальної спільноти¹.

Щодо характеристики сучасного громадянського суспільства Польщі, то до його ознак відносять:

- кількісне зростання неурядових організацій, що обумовлене значними матеріальними заохоченнями з боку зарубіжних країн та поширенням професіоналізації неурядових організацій;
- заперечення ліберальних економічних реформ;
- прихильність соціал-демократичним засадам економічного поступу провідних європейських країн;
- надання більшої переваги польським цінностям, ніж європейським;
- політична і соціальна пасивність, що гальмує механізми формування реальних інтересів групи;
- конфлікт інтересів, обумовлений переходом до ринкової економіки та виникненням загрози інтересам найпотужніших соціальних груп (робітників великих підприємств, фермерів, працівників державного сектора тощо)².

Іншим прикладом формування громадянського суспільства є досвід Чехії, у якій утвердження демократії стало результатом кілька столітньої еволюції громадянських ініціатив. Зокрема, на думку чеського дослідника П. Кірілі, чеське суспільство було найпередовішим у Центрально-Східній Європі як перед приходом до влади комуністів, так і після. У порівнянні з іншими країнами для Чехії перехід до ринкових відносин та імплементація демократичних цінностей відбувалися набагато легше, оскільки соціалістичний лад для чехів був глибоко неприйнятним. Як відзначає П. Кірілі, у цій країні не стояло питання щодо заснування громадянської культури, потрібно було лише реставрувати її³.

До характерних особливостей розвитку чеського громадянського суспільства Г. Зеленько відносить:

- швидкий темп руйнування соціалістичної системи;
- культурні традиції та ступінь суспільної самоорганізації;
- високий рівень соціально-економічного розвитку⁴.

Ще однією особливістю громадянського суспільства Чехії було існування двох полярних концепцій його формування. За першої концепції, упровадження якої відбувалося за часів президенства В. Гавела, пріоритет у політиці надавався неурядовим організаціям. Водночас за другої, що припадає на часи президенства В. Клауса, основою політичної системи були партії. Урешті-решт після вступу до *Європейського Союзу* Чехії, на відміну від інших країн, довелося консолідувати політичні сили та налагодити взаємодію громадянського суспільства з владою. І хоча, як відзначає Н. Марадик, процес консолідації громадянського суспільства в Чеській Республіці ще не завершився, ефективність діяльності цього інституту не викликає сумнівів, оскільки йому вдається артикулювати інтереси громадян і залучатися їх підтримкою⁵.

Третьою країною, що входить до складу Вишеградської групи, є Угорщина. Досвід цієї країни у формуванні громадянського суспільства викликає найбільші занепокоєння. Зокрема, угорське громадянське суспільство після зміни політичного режиму в 1989 році, як і в інших країнах, переживало період свого динамічного розвитку. Однак зниження політичної активності угорського соціуму, особливо після вступу до *Європейського Союзу*, обернулося для цієї країни системними антидемократичними перетвореннями, які, посилюючись з кожним роком, викликали масову критику з боку міжнародної спільноти.

¹ Чекаленко, Л. Д. (2012). Специфіка формування громадянського суспільства в Республіці Польща.

Ін: Кудряченко, В. А. (ред.) *Історичний досвід становлення інститутів громадянського суспільства в країнах Європи: збірник наукових праць*. Київ: Фоліант, 261-272.

² Там само.

³ Марадик, Н. (2009). Тенденції та перспективи розвитку громадянського суспільства в Чеській Республіці. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Політологія, соціологія, філософія»*, 12, 164-168.

⁴ Зеленько, Г. (2007). Взаємозалежність фаз демократизації і становлення громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*, 10, 86-100.

⁵ Марадик, Н. (2009). Особливості процесу переходу до демократії в Чеській республіці. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Політологія, соціологія, філософія»*, 13, 125-128.

Зокрема, у 2013 році було ухвалено Резолюцію Європейського Парламенту від 03 липня 2013 року про ситуацію з основними правами: стандарти та практика в Угорщині (згідно з Резолюцією Європейського Парламенту від 16 лютого 2012 р.)¹, у якій наголошувалося про існування ризиків для незалежності угорської судової системи, свободи ЗМІ, виборчої системи, свободи віросповідання та прав меншин. Згодом від прем'єр-міністра Угорщини В. Орбана почали лунати офіційні заяви про наміри будувати в Угорщині «неліберальну демократію», за якої керівна партія, маючи мандат народної довіри, не зобов'язана дотримуватися принципу розподілу влади, забезпечувати права опозиції та меншин, гарантувати діяльність незалежних ЗМІ.

У 2018 році Європарламентом було затверджено резолюцію із закликом до Ради Європейського Союзу застосувати проти Угорщини ст. 7 Договору про Євросоюз, яка передбачає обмеження члена союзу в деяких правах, зокрема, права голосу в Раді Європейського Союзу. Резолюцією також були визначені сфери, за якими Будапешт не відповідає європейським цінностям та нормам, а саме:

- функціонування конституційної та виборчої систем;
- незалежність судочинства;
- корупція і конфлікт інтересів;
- захист персональних даних;
- свобода висловлювань;
- свобода вищих освітніх закладів;
- свобода релігій;
- свобода об'єднань;
- право на рівну поведінку;
- права меншин, включно з ромами і євреями;
- фундаментальні права мігрантів, шукачів притулку та біженців;
- соціально-економічні права².

Заклики *Євросоюзу не отримали належної уваги з боку угорського уряду, і вже у вересні 2022 року депутати Європарламенту виступили із доповіддю про порушення Угорщиною європейських цінностей та норм і закликали Раду Європейського Союзу запровадити санкції проти Будапешта. Зокрема, євродепутатами було відзначено, що відсутність рішучих дій з боку Євросоюзу сприяла руйнуванню демократії, верховенства права та основних свобод в Угорщині, перетворивши країну на гібридний режим виборчої автократії³.*

Отже, досвід Угорщини є прикладом того, як домінування авторитарних традицій в минулому може негативно вплинути на розвиток громадянського суспільства та утвердження демократії в сучасній країні. Цілком погоджуємося з думкою дослідниці Є. Кіш, що причинами такого стану розвитку угорської політичної культури є слабкість громадянського суспільства та представницьких інституцій, загальна політична апатія, низький рівень політичної та виборчої активності⁴. І попри наявність в угорського соціуму розчарування діяльністю політиків та партій, стабільність демократії в їх країні буде неможлива без участі громадянського суспільства та його щоденних зусиль в розбудові державності у європейському контексті.

Останньою країною зі складу Вишеградської групи є Словаччина, досвід розвитку громадянського суспільства якої також викликає неабиякий інтерес, оскільки має доволі схожі з сусідніми країнами труднощі й перепони. У науковій літературі виокремлюють 4 етапи формування словацького соціуму після 1989 року:

- формування незалежного громадського сектора в 1990-1992 рр.;

¹ *European Parliament resolution on the situation of fundamental rights: standards and practices in Hungary (pursuant to the European Parliament resolution of 16 February 2012, 2013 (European Parliament). The official website of the European Parliament* <https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-7-2013-0315_EN.html> (2023, January, 13).

² *Rule of law in Hungary: Parliament calls on the EU to act, 2018 (European Parliament). The official website of the European Parliament.* <<https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20180906IPR12104/rule-of-law-in-hungary-parliament-calls-on-the-eu-to-act>> (2023, January, 13).

³ *News European Parliament (2022). MEPs: Hungary can no longer be considered a full democracy* <<https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20220909IPR40137/meps-hungary-can-no-longer-be-considered-a-full-democracy>> (2023, January, 13).

⁴ Кіш, Є. Б. (2014). Політичні цінності громадянського суспільства Угорщини. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 4-5, 362-376.

- оборона демократії та конституційності в 1993-1998 рр.;
- диверсифікація діяльності неурядових організацій у період реформ 1999-2004 рр.;
- початок боротьби за збереження громадянських традицій (із 2004 р.)¹.

Найскладнішими та водночас вирішальними для громадянського суспільства Словаччини були часи за правління правлячої парламентсько-урядової коаліції на чолі з прем'єр-міністром В. Мечіаром (1994-1998 рр.). У цей період у Словаччині прогресували авторитарні тенденції, які були обумовлені взятим В. Мечіаром курсом на концентрацію влади: ослаблення механізмів контролю уряду з боку суспільства, наступ на критиків та опозицію в різних сферах суспільно-політичного життя, що включало також поступове обмеження простору для діяльності громадських організацій².

У результаті тиску з боку влади на неурядові організації було створено Грем'юм третього сектора, метою діяльності якого був захист та представництво інтересів організацій різних сфер діяльності. Завдяки діяльності цього «центру координації дій» у другій половині 1990-х рр. відбулися численні протестні кампанії, які продемонстрували неоліберальному режиму В. Мечіара та засвідчили рішучість словацького громадянського суспільства у відстоюванні цінностей демократії.

Надалі громадському сектору доводилося ще неодноразово доводити свою силу, особливо на тлі трансформаційних перетворень Словаччини, пов'язаних з інтеграцією до європейських та трансатлантичних структур. Водночас вступ Словаччини в 2004 році в НАТО та Європейський Союз став підтвердженням успішної демократичної модернізації країни.

Варто також відзначити, що в Словаччині, як і в Угорщині, і після набуття членства в Європейському Союзі відбувалися певні тривожні тенденції перетворення демократичної держави на «європейську автократію, підконтрольну олігархату». Зокрема, у 2018 році, у період перебування на посаді прем'єр-міністра Р. Фіцо, якого дуже часто порівнювали з угорським прем'єр-міністром В. Орбаном, відбулися масові акції протесту через вбивство журналіста Я. Куцяка. Протестуючі вимагали зупинити вплив мафії в країні та проведення дострокових виборів уряду. Урешті-решт тиск громадянського суспільства зумовив відставку міністра внутрішніх справ Р. Каліяка, а за кілька днів – і прем'єр-міністра Р. Фіцо³, тим самим знову довівши непорушність словацького демократичного вибору.

В умовах сьогодення, коли територіальна цілісність і суверенітет демократичної держави може зазнати напад з боку сусідньої країни-агресора, потребує окремої уваги й дослідження становлення громадянського суспільства в Україні.

Окрім географічної близькості, Україну та Вишеградську четвірку поєднує спільне історичне минуле, пов'язане з розпадом комуністичної системи та відродженням незалежності держави. На думку В. Степаненко, однією з яскравих політичних маніфестацій українського громадянського суспільства того часу була студентська «революція на граніті», яка стала катализатором громадської політичної мобілізації та державної незалежності і розпочала традицію протестних майданів в Україні⁴. У подальшому становлення громадянського суспільства вже в незалежній Україні Т. В. Мелешенко пропонує розглядати в чотири етапи:

– Перший етап (1991-1996 рр.) обумовлений проголошенням Акта незалежності України та паралельним відродженням громадського життя й політичного плюралізму. На цьому етапі відбувається формування багатопартійності та створення мережі недержавних, громадських організацій.

– Другий етап (1996-2005 рр.) характеризується становленням громадянського суспільства, демократизацією суспільно-політичних процесів, залученням громадян до активної участі в процесах управління державою та в громадському житті.

– Третій етап (2005-2013 рр.) бере свій початок після «Помаранчевої революції», яка зумовила перехід України до парламентсько-президентської республіки, зростання ролі громадських інституцій, створення різних концептуальних підходів до визначення стратегій суспільного розвитку,

¹ Ключкович, А. (2018). Роль третього сектора в демократизації Словаччини. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*, 19, 138-144.

² Там само.

³ Кабанцева, І. А. (2018). Громадянське суспільство Словаччини: корупція як чинник активізації. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*, 23, 51-56.

⁴ Степаненко, В. П. (2015). *Громадянське суспільство: дискурси і практики*. Київ: Інститут соціології НАН України, 246.

бачення діяльності владних структур та економічних засад в Україні. Водночас з приходом до влади В. Януковича та Партії регіонів розпочався процес згортання демократичних напрямів розвитку держави. Зокрема, у цей період відбувається узурпація та авторитаризація влади, повертається президентська республіка, посилюється державно-адміністративний примус.

– Четвертий етап (з 2013 року) зумовлений революційним вибухом на тлі політико-адміністративного авторитаризму, що отримав назву Євромайдан, або українська Революція гідності¹.

Саме починаючи з Революції гідності, в Україні розпочалися безповоротні трансформаційні процеси, пріоритетом яких були інтеграція українського суспільства до європейського простору та утвердження цінностей демократичної та правової держави. Як відзначає Я. Поліщук, у ціннісному відношенні Євромайдан був підтвердженням зрілості українського суспільства, оприявлення в ньому основи громадянської самоврядності².

Водночас на відміну від Помаранчевої революції 2004 року Євромайдан став не лише подією, що зумовила всебічну внутрішню консолідацію громадянського суспільства України, але і явищем, що здійснило вплив планетарного масштабу як на майбутнє Європи, так і людства в цілому. Намір українського суспільства реформувати державу та слідувати обраному шляху інтеграції з європейською спільнотою зіштовхнувся з безпрецедентним спротивом з боку сусідньої країни-агресора, який призвів спочатку в 2014 році до війни на сході України, а згодом вже в 2022 році до широкомасштабного вторгнення російських військ на українські землі. У світлі цих подій відбулася найбільша активізація та мобілізація українського громадянського суспільства, яка виявилась у діяльності, пов'язаній із подоланням наслідків війни, евакуацією цивільних із зон бойових дій, розміщенням переселенців, наданням гуманітарної допомоги, закупівлею форми, зброї та іншого необхідного обладнання для армії тощо. Проте, окрім соціальної направленості, залучення громадянського суспільства відбувалося й у політичному контексті, зокрема в здійсненні впливу на державну політику. Так, представників громадянського суспільства почали залучати до різних процесів з підготовки та написання законів, а також до діяльності, пов'язаної з впровадженням в Україні системних реформ, що наблизатимуть євроінтеграцію та забезпечуватимуть сталість усіх важливих інститутів правової демократичної держави.

У липні 2022 року близько сотні громадських організацій України долучилися до процесу написання та узгодження Маніфесту громадянського суспільства (Луганська декларація), яким визначено принципи, завдання та червоні лінії для майбутньої України. Зокрема, Маніфест містить критерії прийняття будь-яких рішень щодо майбутнього устрою та відбудови України, відповідно до яких:

– Україна є державою з європейською ідентичністю, яка поділяє спільні цінності та історію з іншими європейськими націями та вважає себе частиною європейської родини.

– Україна є представницькою демократією зі змагальним політичним процесом, змінюваними у правовий спосіб політичними елітами, чесними та вільними виборами, свободою слова та незалежними медіа, захищеними правами людини, спроможним місцевим самоврядуванням.

– Україна є відкритою ринковою економікою з рівними правилами гри та мінімальним, обмеженим законом втручанням держави.

– Україна є захищеним простором для розвитку української та кримськотатарської культур та присутнього розмаїття різних культур та ідентичностей.

– Українці включені до процесу прийняття рішень щодо свого майбутнього на всіх рівнях. Будь-який процес ухвалення рішень є прозорим та партисипативним. Рішення обговорюються та ухвалюються з урахуванням довготермінових наслідків.

– Ніхто не має монополії на рішення, що стосуються усіх. Громадянське суспільство є важливим способом участі громадян у суспільному житті. Держава та місцеве самоврядування відкриті до взаємодії з громадянським суспільством³.

Важливість прийняття Маніфесту обумовлена необхідністю посилення державних інституцій,

¹ Мелешенко, Т. В. (2019). Становлення громадянського суспільства в незалежній Україні: проблеми та перспективи. *Правничо-політологічні та історичні студії проблем українського державотворення: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (16 січня 2019 р., Київ)*, 256-260.

² Поліщук, Я. (2019). Ціннісні орієнтири Євромайдану. *Україна – Європейський Союз: від партнерства до асоціації: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 березня 2019 р., Львів)*, 2, 221-230.

³ Маніфесто (2022). *Маніфест громадянського суспільства 2022 (Луганська декларація)*.

<<https://manifesto.org.ua/>> (2023, січень, 13).

особливо в критичні моменти, включеністю громадянського суспільства, мережових ініціатив, волонтерських груп, приватної ініціативи. Кожен громадянин має відійти від позиції «за мене все зроблять» та взяти на себе особисту відповідальність за розбудову своєї держави. Водночас і представники державної влади мають відповідати очікуванням суспільства та не переходити червоні лінії обраного країною курсу.

У контексті дослідження українського громадянського суспільства слушним є звернути увагу й на здобутки соціологічного опитування, що проводилося Фондом «Демократичні ініціативи» імені І. Кучеріва із соціологічною службою Центру Разумкова з 5 по 12 серпня 2022 року за грантової підтримки Університету Бремена та Міжнародного фонду «Відродження». За його результатами було виявлено, що з початку російського повномасштабного вторгнення запит на демократію та її пріоритетність зріс значно більше, аніж на «сильну руку». Так, до 2014 року пріоритетність демократії підтримували менше ніж 50 %, після Революції Гідності цей показник виріс до 54%, а вже з початком великої війни він досяг 64 %. Майже 88 % опитаних проголосували б «за» незалежність України, якби референдум відбувався зараз, та понад 90% вірять у перемогу України в цій найбільш жорстокій війні 21 століття¹.

Таким чином, сучасне українське громадянське суспільство попри тернистий шлях свого становлення продовжує слідувати обраному курсу демократичного розвитку, долаючи складні виклики та захищаючи можливість мати свободу, незалежність та право жити на своїй рідній землі.

Висновки. Підсумовуючи, можна зробити висновок, що найважливішою передумовою існування правової демократичної держави є наявність громадянського суспільства, здатного впливати на політичні, соціальні та економічні умови життя країни. Досвід становлення громадянського суспільства в країнах Вишеградської групи та в Україні засвідчує, що чим сильніше та розвинутіше є громадянське суспільство, тим більш демократичною є держава.

Водночас інститути громадянського суспільства не мають поглинати державу, підмінюючи здійснення її основних функцій. Саме завдяки існуванню налагодженого механізму взаємодії таких інститутів, як правова держава та громадський сектор, можна досягти більшої ефективності в реалізації різних сфер суспільного життя – від соціальної політики до державного управління. Тому громадянське суспільство як суспільство зрілих громадян з високим рівнем економічної, соціальної, духовної та політичної культури має спільно з державою утворювати розвинені правові відносини заради загального блага – забезпечення законних прав та інтересів людини.

Дослідження здійснено авторкою в рамках стипендіальної програми у Варшавському університеті за підтримки Міжнародного Вишеградського фонду.

References:

1. Aristotel (2000). *Polityka* [Policy]. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
2. Hobbs, T. (2000). *Leviathan, abo Sut, budova i povnovazhennia derzhavy tserkovnoi ta svitskoi* [Leviathan, or the Essence, structure and powers of the ecclesiastical and secular state]. Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian].
3. Kyryliuk, F. M. (ed.) (2004). *Politolohiia. Navchalno-metodychnyi kompleks: Pidruchnyk* [Politology. Educational and methodological complex: Textbook]. Kyiv: Tsentri navchalnoi literatury. [in Ukrainian].
4. Postol, O. Ye. (2017). *Hromadianske suspilstvo yak subiekt formuvannia systemy publichnoho upravlinnia* [Civil society as a subject of formation of the public administration system]. In: Chernov, V., Voronkova, V., Banakh, V. and others (ed.) *Publichne upravlinnia ta administruvannia v umovakh informatsiinoho suspilstva: vitchyzniani i zarubizhnyi dosvid: monohrafiia* [Public management and administration in the conditions of the information society: domestic and foreign experience: monograph]. Zaporizhzhia: ZDIA, 211-249. [in Ukrainian].
5. Bezzubiak, M. (2013). *Hromadianske suspilstvo: analitychnyi kontsept chy realnist?* [Civil society: analytical concept or reality?] *Politychnyi menedzhment* [Political management], 59, 107-115. [in Ukrainian].
6. Dahrendorf, R. (1990). *Road to Freedom: Democratization and Its Problems in East-Central Europe*. In: Volten, P. (ed.) *Uncertain Futures: Eastern Europe and Democracy*. New York: Institute for East-West Security Studies, 5-18.
7. Patrick, J. (1996). *Civil Society in Democracy's Third Wave: Implications for Civic Education*. *The Education Resources Information Center* <<https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED406297.pdf>> (2023, January, 13).
8. Chekalenko, L. D. (2012). *Spetsyfika formuvannia hromadianskoho suspilstva v Respublitsi Polshcha* [The specifics of civil society formation in the Republic of Poland]. In: Kudriachenko, V. A. (ed.) *Istorychnyi dosvid stanovlennia instytutiv hromadianskoho suspilstva v krainakh Yevropy: zbirnyk naukovykh prats* [Historical

¹ Фонд «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» (2022). *День Незалежності України: що об'єднує українців і як ми бачимо перемогу на шостому місяці війни* <<https://dif.org.ua/article/den-nezalezhnosti-ukraini-shcho-obednue-ukraintsiv-i-yak-mi-bachimo-peremogu-na-shostomu-misyatsi-viyni>> (2023, січень, 13).

- experience of the formation of civil society institutions in European countries: a collection of scientific works]. Kyiv: Foliant, 261-272. [in Ukrainian].
9. Maradyk, N. (2009). Tendentsii ta perspektyvy rozvytku hromadianskoho suspilstva v Cheskii Respublitsi [Trends and prospects of civil society development in the Czech Republic]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriiia «Politolohiia, sotsiolohiia, filosofiiia»* [Scientific Bulletin of Uzhgorod University. Series «Political science, sociology, philosophy»], 12, 164-168. [in Ukrainian].
  10. Zelenko, H. (2007). Vzaïmozalezhnist faz demokratyzatsii i stanovlennia hromadianskoho suspilstva u postsotsialistychnykh krainakh [Interdependence of phases of democratization and formation of civil society in post-socialist countries]. *Suchasna ukrainska polityka. Polityky i politolohy pro nei* [Modern Ukrainian politics. Politicians and political scientists talk about it], 10, 86-100. [in Ukrainian].
  11. Maradyk, N. (2009). Osoblyvosti protsesu perekhodu do demokratii v Cheskii respublitsi [Peculiarities of the process of transition to democracy in the Czech Republic]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriiia «Politolohiia, sotsiolohiia, filosofiiia»* [Scientific Bulletin of Uzhgorod University. Series «Political science, sociology, philosophy»], 13, 125-128. [in Ukrainian].
  12. *European Parliament resolution on the situation of fundamental rights: standards and practices in Hungary (pursuant to the European Parliament resolution of 16 February 2012), 2013* (European Parliament). *The official website of the European Parliament* <https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-7-2013-0315_EN.html> (2023, January, 13).
  13. The official website of the European Parliament (2018). *Rule of law in Hungary: Parliament calls on the EU to act* <<https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20180906IPR12104/rule-of-law-in-hungary-parliament-calls-on-the-eu-to-act>> (2023, January, 13).
  14. The official website of the European Parliament (2022). *MEPs: Hungary can no longer be considered a full democracy* <<https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20220909IPR40137/meps-hungary-can-no-longer-be-considered-a-full-democracy>> [in English]. (2023, January, 13).
  15. Kish, Ye. B. (2014). Politychni tsinnosti hromadianskoho suspilstva Uhorschchyny [Political values of Hungarian civil society]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy* [Scientific notes of the Institute of Political and Ethnonational Studies named I. F. Kuras NAS of Ukraine], 4-5, 362-376. [in Ukrainian].
  16. Kliuchkovych, A. (2018). Rol tretoho sektora v demokratyzatsii Slovachchyny [The role of the third sector in the democratization of Slovakia]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia filofsko-politolohichni studii* [Bulletin of Lviv University. Series of philosophical and political studies], 19, 138-144. [in Ukrainian].
  17. Kabantseva, I. A. (2018). Hromadianske suspilstvo Slovachchyny: koruptsiia yak chynnyk aktyvizatsii [Slovak civil society: corruption as a factor of activation]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriiia 22. Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin* [Scientific journal of the National Pedagogical University named M. P. Drahomanov. Series 22. Political science and teaching methods of socio-political disciplines], 23, 51-56. [in Ukrainian].
  18. Stepanenko, V. P. (2015). *Hromadianske suspilstvo: dyskursy i praktyky* [Civil society: discourses and practices]. Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
  19. Meleshchenko, T. V. (2019). Stanovlennia hromadianskoho suspilstva v nezalezhnii Ukraini: problemy ta perspektyvy [Formation of civil society in independent Ukraine: problems and prospects]. *Pravnycho-politolohichni ta istorychni studii problem ukrainskoho derzhavotvorennia: materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (16 sichnia 2019 r., Kyiv)* [Legal, political and historical studies of the problems of Ukrainian state formation: materials of the All-Ukrainian scientific and practical conference (January 16, 2019, Kyiv)], 256-260. [in Ukrainian].
  20. Polishchuk, Ya. (2019). Tsinnisni oriientyry Yevromaidanu [Value guidelines of Euromaidan]. *Ukraina – Yevropeiskyi Soiuz: vid partnerstva do asotsiatsii: materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (20 bereznia 2019 r., Lviv)* [Ukraine – European Union: from partnership to association: materials of the International Scientific and Practical Conference (March 20, 2019, Lviv)], 2, 221-230. [in Ukrainian].
  21. Manifesto (2022). *Manifest hromadianskoho suspilstva 2022 (Luhanska deklaratsiia)* [Manifesto of Civil Society 2022 (Luhansk Declaration)] <<https://manifesto.org.ua/>> (2023, January, 13). [in Ukrainian].
  22. *Fond «Demokratychni initsiatyvy im. Ilka Kucheriva»* [Fund «Democratic Initiatives named Ilka Kucheriva»] (2022). *Den Nezalezhnosti Ukrainy: shcho obiednuie ukraintsiv i yak my bachymo peremohu na shostomu misiatsi viiny* [Independence Day of Ukraine: what unites Ukrainians and how we see victory in the sixth month of the war] <<https://dif.org.ua/article/den-nezalezhnosti-ukraini-shcho-obednuie-ukraintsiv-i-yak-mi-bachymo-peremogu-na-shostomu-misyatsi-viyni>> [in Ukrainian]. (2023, January, 13).